

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК КАТО ЧУЖД ПОЛ И ЕЗИК: ПОВЕДЕНЧЕСКИ И ЕЗИКОВИ МОДЕЛИ

Елена Хаджиева, Ася Асенова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Настоящата студия коментира корелацията пол–поведение–език и възможните различия между половете по отношение на езиковите употреби. Първата част представя теоретични постановки, свързани със социалните изследвания на пола, история на жените и история на пола, като е обърнато внимание и на връзката език–тяло. Във втората част вниманието е насочено към резултатите от изследването, извършено на база анкетно проучване сред чуждестранни студенти в СУ „Св. Кл. Охридски“. Анализът е фокусиран върху някои езикови явления и поведенчески особености, характерни за следните групи: със славянски, балкански, западен и източен произход. Представените наблюдения тук са част от по-голямо изследване *Иновативни изследвания. Пол и език. Поведенчески и езикови модели (под печат)*.

Keywords: gender, language, body, man, women, everyday situations

I. Пол и език

Терминът *gender* се използва за разграничаване на социалните значения, прикрепени към половите различия от биологичните разлики между женския и мъжкия пол. Един от най-важните приноси на *изследванията на жените (women's studies)* към историческата проблематика е въвеждането на понятието *gender* като основна категория в научните анализи. Повечето теоретици приемат, че докато природата произвежда биологичния пол (*sex*), обществото създава социалния пол (*gender*). Социалноконструираният пол не е непременно свързан с тялото. По-скоро той е въпрос на система от убеждения за това, какво е присъщо на женствеността и какво – на мъжествеността. В българската, а и в западноевропейската култура до определен исторически момент понятието *пол* е натоварено с биологически смисъл и се определя като съвкупност от генетични и физически особености, които осигуряват половото размножаване на индивидите.

Осъзнаването на другостта, различието между мъжете и жените през 60-те и 70-те години на XX век мотивира изследванията върху жените

(women's studies) да обърнат внимание и да се преориентират към тяхната история (women history). Целта на *историята на жените* е да постави въпроса за взаимоотношенията между двата пола като централен. През следващото десетилетие (80-те) под влияние на феминистките-постструктуралистки като Ел. Сиску, Л. Илигаре, Ю. Кръстева и на феминистките-фукоистки като Р. Бройдоти, Дж. Скот, П. Уотсън, повлияни от идеите на Лакан, Дерида и Фуко, започва да се говори за необходимостта от промяна от *история на жените* (women history) към *история на пола* (gender history) (Даскалова, 2001).

История на пола препоръчва жените и мъжете да бъдат изследвани не в изолация, а в отношение едни към други. Те предлагат въвеждането и превръщането на *пола* (gender) в основна категория на исторически анализи, паралелно с класа и раса.

Джоан Скот и Денис Райли привеждат аргументи за преминаване от *феминистка история на жените* към *история на пола*, настоявайки за фокусиране върху категорията *пол* (gender), а не върху *жена/жени*. Тази нова насока прокламира необходимостта от деконструиране на термина *жени* и изследване и на разликите между жените, а не техния общ опит.

В по-голямата си част изследванията върху пола и половите различия до този момент засягат културната обусловеност, психологическата мотивация, нормите и стереотипите, социалните влияния и пр. Почти не са засягати въпросите, отнасящи се до начина на говорене и самото общуване с другите. Представяни са някои основни различия в начина на изразяване и съответни езикови предпочитания от страна на единия и на другия пол, но категорията *пол* не може да бъде разглеждана отделно от категориите *род*, *език* и *възраст*, за което систематичните наблюдения са епизодични.

Категорията *пол* привлича вниманието с възможността за вглеждане във всекидневието, в общуването между представителите на двата пола, реакциите им в различни ситуации и сфери на общуване, които неминуемо се проявяват на езиково равнище и задължително са придружени от специфични знаци на тялото.

Понятието *пол* в българската литература и култура се приема за основно при диференцирането на половоролевите стереотипи, които под влияние на утвърдени в обществото образци, служат за ориентационна норма, за доказателство и за принадлежност към съответния пол и типичното женско и мъжко поведение, съответно женственост и мъжественост.

В едно общество съществуват определени норми и нагласи на поведение. Те са наложени от определена група и впоследствие мислени и възприемани като нормални. Нормалността обаче не е абсолютна категория, тъй като тя е прикрепена към определено историческо време и място. Половите роли зависят от представите за мъжките и женските дейности, които са конструирани във всяко общество по съответни схеми на класификация. Отношенията меж-

ду мъжете и жените са социални отношения и базираните върху *пола* различия имат социален и културен характер.

Исторически терминът *род* замества понятието *жени*, за да напомни, че непременно следва да се предоставя информация и за мъжете, и за жените, като изследването на едните предполага изследване и на другите. Родът става начин за обозначаване на културни конструкти – на чисто социалния характер на идеите за ролите, които подобават на мъжете и жените. Според тази дефиниция *родът* е социална категория, наложена върху полово диференцираното тяло.

Различията по пол имат нормативни последици: те се отнасят не само до поведението на жените и мъжете, но и до това, как трябва да се държат. Така биологичният пол функционира на основа на биологичните различия, докато социално конструираният функционира на основа на социалните и културните различия. Социалната му конструираност обуславя и неговата културна релативност – различни са характеристиките в различните исторически периоди, културни и социални контексти.

Един субект е винаги биологично полово маркиран, а поведението и характеристиките на даден индивид като *мъжествен* или *женствен* са предварително зададени с определена стойност. Двата типа поведение, определяни като *мъжко* и *женско*, са исторически, културно и социално обусловени. А от своя страна, значенията *мъжественост* или *женственост*, изразявани от съответния *мъжки* или *женски род*, са тясно свързани и с *конкретните тела*, в които са вписани. Защото именно *тялото* се явява носителът на значението на мъжкия и женския род.

Човешкото тяло се превръща в семиотичен код на социокултурния диалог. Сама по себе си историята на тялото е „история на обществените правила и забрани, които чрез точно отработени социални ритуали и определени езикови форми карат човека в съответното историческо време да преодолява и възпитава всички вълнения и чувства, свързани със срама, неловкостта и страха...“ (Димитрова, 2002: 19).

Историята на модата е историята на тялото: поредната норма, която обществото надява на тялото, за да подчертае разликата в социалната йерархия и ранг, за да контролира отношенията между половете, за да наложи онова, което обществото позволява на индивида да покаже от своето тяло съответно в местата на публичен и частен живот.

Тялото е място и инструмент за употреба на различни знакови системи: знаци на езика, жестови и поведенчески знаци, телесно поведение, знаците на облеклото, които представляват съществена част от символните знаци, в които може да се разпознае властовата позиция на една жена или на един мъж. Тялото се позиционира в мрежи от знаци, които го обуславят, моделират и позволяват да бъде видяно и усетено.

Хабитус е един от ключовите концепти за социологията на Бурдийо. Хабитусът може да се дефинира като начина, по който социалните структури

се запечатват в съзнанието и тялото чрез интериоризация на света около нас. Социалният произход и първите житейски опити са причината социалната траектория, начинът на мислене, възприемане и действие да се формират по точно определен начин. Това става най-често несъзнателно, но тези нагласи се разполагат така, че са интериоризирани и инкорпорирани трайно.

Според П. Бурдийо всеки от двата пола е продукт на теоретична и практическа работа на диакритично построение, необходима за произвеждането му като социално различно тяло от противоположния пол, т.е. отново боравим с опозицията мъжествен, следователно не-женски хабитус, женски, следователно не-мъжки хабитус.

Хабитусът посочва начините на съществуване, на мислене и действие, общи за повечето индивиди с един и същ социален произход. Несъзнателното включване на норми и практики се корени в принадлежността към определена група. В „Дистинкцията“ Бурдийо представя, че конкретните избори и естетически вкусове, също и предпочитанията и претенциите, се извеждат именно от социалния статус. Авторът подчертава, че хабитусът не е съдба, той е социален ефект, а не генетично предзададен.

Ако в една и съща социална група хабитусите са близки, това не означава, че са идентични, тъй като всеки индивид се сблъсква със социални опити, повече или по-малко различни. Хабитусът не определя механично предполагаема идентичност на поведението, а по-скоро склонностите и предпочитанията на някои от тях. Това е хабитус, който обяснява възпроизвеждането на социалните отношения без знанието на самите участници (Бурдийо, 2002).

В края на 80-те години към разглежданите категории *пол*, *род*, *тяло* в изследванията се прибавя и *езикът*. Феминистката теория подчертава ролята на езика като основно средство за изграждане и представяне на индивида в обществото. Според автори като Е. Грос, Л. Илигаре, Р. Бройдоти, М. Гейтнс разбиранията за човешкото тяло са формирани, научени и изразявани чрез езика и затова всички тези категории – *пол*, *род*, *тяло*, *мъжки*, *женски*, *мъжественост*, *женственост*, трябва да се разглеждат като дискурсивни.

Според Джоан Скот изучаването на дискурсивните практики и езика ще даде възможност да се проникне в историческия процес на конструиране на субективните и колективните значения на двете основни категории за идентичност – мъже и жени. Субектите са конструирани дискурсивно, опитът е езиково явление (той не се случва извън наличните значения), но и не се свежда само до фиксиран кръг значения. Тъй като дискурсът по дефиниция е споделен, опитът е както колективен, така и индивидуален. Опитът е история на субекта, а езикът е мястото на случването на историята. Историците на *gender* говорят в термини за репрезентация, дискурс и *gender*. Вместо опит те използват термина репрезентации (засвидетелствани или не в текстове), вместо за идентичности говорят за конструирани в дискурсите субекти, а вместо за

женски преживявания (опит) те употребяват *gender* – понятието, което отчита социално формираните полови различия. Затова Джоан Скот дефинира проблема в това, как са били конструирани субективните колективни значения на категориите за идентичност жени и мъже. Според нея, въпреки че историците на *gender* не могат да анализират историята без употребата на термина опит, опитът е нещо, което те никога няма да могат да уловят адекватно като някаква изживяна реалност, защото в крайна сметка той е лингвистично събитие, което не се случва извън фиксираните си (езикови) значения (Скот, 2005).

Елен Сиксу, от своя страна, поддържа мнението, че политическото мислене не може да мине без мисленето за езика, без работа върху езика, защото в мига, в който започваме съществуването си, ние се раждаме в езика и езикът (ни) говори, налага своите закони.

Сиксу твърди, че се раждаме в езика, така както се раждаме и в тялото си, а самото ни разбиране за биологичния пол, за женското и мъжкото тяло, е оформено от езика, чрез който се научаваме да определяме и дефинираме нашата реалност. И не можем да говорим за тялото като чиста физическа материя, която да не е по някакъв начин вече словесно маркирана. Езикът е само една от регулаторните норми, които материализират, стабилизират, фиксират тялото. И тялото, и езикът са свързани с определена култура, дадено място и време, т.е. тялото се оформя и възприема по различен начин в различните езици, култури, времена. В този контекст родът е възприеман като нефиксирана, дискурсивна, културноспецифична, социална и историческа конструкция.

По думите на Роза Брайдоти *полът/родът* се разбира като регулираща фикция или вид разказ, разказващ историите на онова, което наричаме пол, женско, мъжко, мъжествено, женствено. Родът разказва историите за субекта и обекта, Аз-а и другия, както и за съответните връзки помежду им – той е един непрестанен разказ за онези норми в културата и обществото, които ни карат да възприемеме пола и рода по-скоро като факт, а не като измислица. По този начин *gender* не е единствен, еднократно разказан разказ, а е безкрайно повтаряне и изказване на отделни (ценностно неутрални) категории, чрез които се разделя и подрежда светът около нас.

Оттук и перформативността на рода (Butler, 1989), т.е. родът е идентичност, изградена във времето и пространството, институционализация чрез поредица от повтарящи се стилизирани актове. Самите социални императиви: *Бъди (като) мъж/жена!* имат ритуална обвързваща сила, която непрекъснато се поддържа чрез повтарянето, имитирането и цитирането на обществените норми (по аналогия на перформативните речеви актове, където самото назоваване на действието е неговото извършване). В този смисъл родът е многозначна трансформационна категория, чиито рамки се местят непрестанно. Родът е категория, която се променя, развива, но определено не може да се мисли самостоятелно и отделно от полово маркирано тяло, което носи разказа, или от езика, който го изговаря.

Бурдийо също поддържа тезата, че ролята на езика е централна, защото езикът е отражение на представата за света. Тя може да бъде достатъчно ефективна, чисто символична с оглед на индивидуалното построяване на външния свят. Според хипотезата на Сапир и Уорф езикът влияе на мисленето/възприемането и обратно. Дебора Камерън твърди, че конструирането на всяко човешко същество като социален индивид става при научаването на езика, което включва и осъзнаването като мъж/жена.

Лингвистичната компетентност и комуникативното умение се упражняват в социални космоси, имащи знание за света. В този смисъл лингвистичните практики са и социални практики, в които също съществуват повече или по-малко принудителни правила, каквито се откриват и по отношение на телесното поведение.

„Езикът кодира поведенческите възможности (обусловени от социализацията) в смислови възможности (семантични кодове), т.е. това, което узнава, че може да прави със себе си и другите, се преобразува в това, което може да осмисли и означава, и в крайна сметка да казва.“ (Воденичаров, 1999: 6). В настоящото изследване се придържахме към схващането на П. Воденичаров, което акцентира върху необходимостта от анализиране на социално-историческите особености на тълкуване на другия пол, характера на тяхното общуване, видяно като търсене на взаимност или себезатваряне.

В резултат на това се дефинират стереотипите, свързани с рода и утвърденото като приемливо за съответния пол поведение, защото, както по отношение на тялото, така и по отношение на вербалното общуване, съществуват такива модели. Така се открива и взаимовръзката *език–тяло* в конкретните си и явни, но незабелязвани в повечето случаи, параметри.

Оттук се налага изводът, че и езикът, и тялото са силно обвързани с определена култура и характерни възприятия в контекста на дадено място и време. Възможността за разглеждане от различни специфични аспекти и възникването на множество въпроси и проблеми, взаимодопълващи се и зависещи един от друг, води до заключението, че *родът* не може да бъде разглеждан отделно от категориите *пол*, *език*, *възраст*, *образование* и пр.

Културното, социално, публично и частно пространство приписват на женския и мъжкия глас различни конотации, които, както и при тялото, се представят чрез бинарни опозиции. По тази причина психолингвистиката, социолингвистиката и етнолингвистиката маркират разликите в тези два типа гласове. Това естествено води до ясно диференциране на определени езикови модели, характерни за единия и за другия пол, и пренебрегване на разликите вътре в самите членове на опозицията.

Поради същата причина наличните изследвания, които имат за цел лингвистични наблюдения, разглеждат единствено и само разликите между мъже и жени. Твърде малко е обръщано по-специално внимание на

проявата на конкретни езикови маркери. Най-често се акцентира на чисто емоционалните конотации, които са различни при мъжкия и женския стил на говорене.

Мъжкия глас е натоварван с представата за стегнатост, дори сухост, деловитост, докато женският се мисли като изразител на склонността към хиперболизация, разлятост, многословност. Мъжкия глас най-често е възприеман като плод на рефлексии, докато женският – като резултат от спонтанността. На свой ред, това довежда до най-разпространената опозиция, в която участват мъжкия и женският глас, опозицията *обективно–субективно*.

Езикът не просто представлява постоянен инструмент за комуникация, той по принцип е и пространството, в което се съдържа нашата субективност, нашата идентичност. Затова гласът/езикът оформя историята, собствената ни история. Езикът затваря жените в сегрегационни пространства и им отказва всякакви претенции за универсалност. Заниманията с тази проблематика довеждат до ред въпроси – как мъжете и жените общуват помежду си, начините, по които едните и другите си служат с езика? На какво се дължат различните езикови употреби и от какво са продиктувани? Как се държат едните и другите в процеса на разговор?

Многобройни съвременни изследвания показват, че принадлежността към мъжкия/женския пол има някои разпознаваеми параметри в речта. И като цяло се приема, че половете оперират с различни структурни системи и кодове и затова владеят различни езици.

II. Стратегии и практики

Целта на изследването е да се проследи изборът на езиковите средства при междуличностна комуникация, като се докаже, че този избор се обуславя от социални културни значения, включително и от рода. Така ще бъде очертан профилът на системата от поведенчески и съответстващите им езикови модели, като за първи път извършените наблюдения са върху езиковата практика на не носители на българския език. Същевременно е направен опит да се представи как дефинирането на опозицията пол/език рефлектира в ареала на межкултурните различия на представители от различни националности.

Изследваният материал включва анкети, интервюта, коментари и спонтанни съобщения – различен тип образци устна и писмена реч на значителен брой чуждестранни студенти, докторанти и специализанти от хуманитарните специалности в Софийския университет, които същевременно усъвършенстват лингвистичната си и комуникативна компетентност по български език. Особен интерес представлява групата на етническите българи билингви от Украйна и Молдова, очертаващи отделен модел на поведение, който се възпроизвежда в конкретна речева ситуация.

Първоначалните анализи от анкетите и интервютата (обобщени образци на устна и писмена реч) оформят три основни контролни групи, които условно бихме могли да определим като:

– **славянска група**, или носители на славянски езици, като се има предвид руски, полски, чешки, словашки и сърбохърватски език;

– **западна група**, или носители на английски, немски, френски, испански и италиански език;

– **балканска група**, или носители на гръцки, турски, румънски и албански език.

В по-късен етап се изследва речта на студенти от Китай и Южна Корея и както се спомена по-горе, като отделна група се оформи и групата на етническите българи от Украйна и Молдова.

Възрастта на чуждестранните студенти и специалисти, участващи в изследването, е от 20 до 30 години, като 50% от тях са от мъжки пол и 50% – от женски пол.

Отговорите на първия въпрос от предложената анкета: *С кого споделяте въщици?* и представените от студентите примерни диалози – ежедневна ситуация – не се отклоняват от проявите на очаквания модел на поведение, типичен за представителите и на трите условно определени групи – славянска, западна и балканска.

Над 90% от анкетираните споделят въщици най-вече с майките си. *Представителите на женския пол* обикновено искат от майките си съвет как да постъпят в дадена ситуация или да разрешат даден проблем, без за това да се уведомява бащата. Това е илюстрация на тезата, че *женското говорене се базира на солидарността, възникваща в него*. В представените диалози от този тип с най-голяма честота функционират конкретновъпросителните изречения или частните въпроси (по Р. Ницолова), които включват конкретно запитване за факт и предполагат отговор, който съдържа конкретна информация, например: *Как се чувстваш? – Не много добре, защото...; Защо не се обаждаш? – Причините са много, първо...; Кога ще си дойдеш? – Не знам още, тъй като...; Какво направи със сесията? – Дълго е, но ще започна с... и т.н.* При този езиков модел надделяват любезните изрази, умалителните обръщения, емоционалните преувеличения и като цяло изложението е доста накъсано и пространно, с непрекъснато повтарящи се изрази от типа на: *Чу ли ме добре?; Обещай, че ще го направиш, моля те!; Повтори отново!*

Тук прави впечатление поведението на *представителите на мъжкия пол*, които не използват толкова емоционално натоварени изрази, колкото анкетираните представители на женския пол. Речта им се определя като значително по-съдържана, употребяват ясни и кратки съобщителни изречения, определено се предпочитат общовъпросителните изречения, които съдържат запитване за правилността/неверността на някакво предположение и се изисква отговор,

който потвърждава или отрича това предположение, например: *Прочете ли имейла ми?* – *Не.*; *Скоро ли ще дойдеш?* – *Скоро.*; *Ядеш ли редовно?* – *Да.*; *Ходиш ли на лекции?* – *Не, скучно ми е.* От анкетите можем да обобщим, че това са типични характеристики на речевото поведение на представителите на мъжкия пол от славянската и западната група. По-различно е поведението на представителите от балканската група, конкретно се имат предвид турските и албанските студенти, чието възпитание определено градира към особено уважение по отношение на майката, разговорът с която не е възможно да съдържа описаните по-горе кратки и неизчерпателни отговори. За гръцките студенти се очертава отнасянето на 65% от отговорите им към типичните такива за западната група и 35% от отговорите, характерни за поведенческия и съответстващия му езиков модел, споделян от балканската група.

В една от анкетите фигурира нетрадиционен отговор на поставения въпрос и той не е свързан с очакването, че близкият човек, с когото се споделя, е майката, а с представения диалог – езикова ситуация. Анкетираният е на 20 години, китайски специализант, в чието речево поведение се отразява властовата позиция на силния пол, определящ и рамките на еталона въобще. От ситуацията става ясно, че майката плахо обяснява на сина си къде е бащата, който вечеря с колеги, и явно е притеснена, че „може би ще пие много“... Синът, чието „говорене“ е ориентирано към „властовите взаимодействия“, съобщава кратко, че ще се обади на баща си, за да се върне навреме вкъщи. Изказът е спокоен, в синхрон с „мъжкия дискурс“. Неслучайно се акцентира върху резултатите от споменатата анкета, тъй като те потвърждават и друг извод – *как мъжката норма привързва жените към безвластната позиция.*

Ще приведем и един пример, който в никакъв случай не може да се отнесе към типичното обстоятелствено „женско говорене“. Примерът е анкетата на японска специализантка на възраст 21 години. Деликатно майката съобщава на дъщеря си, че имат проблем (общо, цялото семейство), който се състои в липсата на пари. Дъщерята веднага откликва какво трябва да направят (всички, проблемът е общ), на което майката спокойно отговаря, че трябва да се променят някои планове и да се лишат от покупките на някои неща (в представения езиков модел предимно функционират глаголните форми в 1 л. мн. ч.). И от двете страни кратко и ясно се демонстрират съпричастност и съгласие, без излишни възклицания и коментари, т.е. естествено е при част от езиковите модели рамкирането на женски и съответно мъжки дискурс да не е еднозначно.

На втория въпрос от анкетата *Кой е главата във вашето семейство и защо го определяте като такъв?* с малки изключения се потвърждава очакваният отговор – бащата. Почти 100% от представителите на балканската група утвърждават, че по техните патриархални традиции е логично бащата да е глава на семейството, защото той носи парите, взема важните решения и се грижи за всички членове

на семейството. Резултатите показват също, че голяма част от представителите на мъжкия пол от тази група естествено възприемат властовата позиция на бащата и е нормално синовете да са в същата роля, когато създадат собствени семейства, например: „Баща ми почина, сега майка се оправя с проблемите, но съвсем скоро ще поема задълженията си“ или „И в моето бъдещо семейство аз ще съм човекът, който ще се грижи за парите и всичко останало“.

При славянската група 60% отговарят, че двамата родители са равностойни и решават съвместно проблемите вкъщи, около 40% смятат, че майките им заемат първостепенна роля в семейната йерархия, защото са по-умни, по-предприемчиви и печелят повече пари от бащите.

Процентите са различни за представителите на западната група – почти 65% определят силната позиция на бащата, а останалите 35% мислят, че съвместните грижи на родителите оформят стила на управлението в семействата им.

Отговорите на следващия въпрос от анкетата: *Какви качества трябва да притежава един мъж, за да е успешен?*, всъщност очертават рамките на еталона – мъжката роля и властовата позиция. Предпочитанията на представителите на балканската група определено гравитират към качествата: *работлив, грижовен, дисциплиниран, пестелив*, които се съотнасят с поведенческия модел на бащата, глава на семейството. При другите две групи – славянската и западната – се акцентира върху следните качества: *умен, интелигентен, точен, силен, решителен, отговорен, търпелив, дипломатичен*, качества, кореспондиращи с модела на успешния бизнесмен, политик, добрия професионалист.

Представителите на женския пол и от трите групи подчертават, че за да се определи един мъж като успешен, трябва да има освен споменатите по-горе качества и високо образование, добри доходи и материална база, за да може да създаде семейство. Тук се прибавят и качества като честен, верен, нежен по отношение на приятелката или съпругата си, а малка част акцентира върху чисто физически черти от рода на: да има сини очи, тъмна коса, висок и т.н., характеристики, отнасящи се най-вече към клишираното „женско говорене“.

Анкетираните студенти от Китай и Япония прибавят още две качества към модела за успешен мъж – добър и добросърдечен, характеристики, които явно са от съществено значение за представителите на тези култури.

Определен интерес представляват отговорите на етническите българи от Украйна и Молдова, които включват качествата за модела успешен мъж, посочени от представителите и на славянската, и на балканската група. Очертават властовата позиция на успешния професионалист и в същото време отдават нужното признание на грижовния и нежен баща, който в повечето случаи е и приятел.

Отговорите на въпроса: *Какви качества трябва да притежава една жена, за да е успешна?*, определят ролята на *успешната жена*, която според 80% от анкетираните трябва да притежава същите качества като *успешния мъж* –

умна, интелигентна, решителна, дипломатична, отговорна. За представителите на балканската група приоритетите са да е грижовна, домакиня, пестелива, лъчезарна, трудолюбива, търпелива и усърдна, които очертават профила най-вече на жената-майка. Славяните акцентират и на качества като красота, привлекателност, атрактивност, елегантност, съблазнителност и романтичност.

С отговорите си се отличава малка част от представителите на западната група, които подчертават, че едно от основните качества на успешната жена е да бъде хитра и адаптивна във всяка ситуация, като тук се извежда поведенческият модел на *хитрата* жена, ориентираща се в различните сфери на общуване.

По отношение на характеристиките мъжко/женско поведение участниците в анкетата отнасят следните определения: колеблив (а), силен (а), отговорен (а), смел (а), ясен (а), приказлив (а), подреден (а), сериозен (а), слаб (а), разумен (а), интелигентен (а), разпилян (а), обстоятелствен (а), мързелив (а).

За женското поведение почти 100% от студентите използват определенията *обстоятелствена, приказлива, колеблива, подредена и слаба*.

За мъжкото поведение са изведени категорично определенията *сериозен, разумен, интелигентен, точен, силен, смел и ясен*.

Определенията *сериозен (а), разумен (а)* в 70% от случаите се приписват и на мъжа, и на жената, същото се отнася и за *точен (а), смел (а) и интелигентен (а)*.

Най-общо разколебаване на стереотипите се наблюдава при *колеблив, разумен, точен, мързелив, отговорен, смел и ясен*, като определенията се отнасят и за мъжкото, и за женското поведение.

Интересно е, че представителите на славянската група отбелязват определението *разпилян* по отношение и на женското поведение, докато *подредеността* е посочена като категорично качество за женското поведение в представите на балканското мислене.

Професиите, отнасящи се за двата пола, се разпределят по следния начин – за мъжа: *бизнесмен, учен, адвокат, министър-председател, нотариус, таксиметров шофьор, прокурор, технически сътрудник, програмист, моряк, монтажист, кинорежисьор, продуцент, техник, монтьор, системен администратор, военен*. За жените типичните професии според анкетираните са: *учител, готвач, чистач, медицинска сестра, санитар, продавач, фризьор, секретар, фармацевт, шивач, сервитьор*. Професии, които се отнасят за двата пола, са: *учен, адвокат, учител, математик, преподавател, системен администратор, фармацевт, сервитьор и председател*.

Нотариус, адвокат, бизнесмен, министър-председател и таксиметров шофьор, макар и с нисък процент, са професии, които студентите отнасят и за двата пола.

Една сравнително нова роля е застъпена в част (40%) от анкетите, това е ролята на *медицинската сестра-мъж*, която е често срещана в медицинските

среди на Запад. И може би по аналогия на това се възприема за професия, обичайна и за двата пола в славянското и балканското мислене.

Резултатите от анкетата, свързани с асоциирането на професии и определени с един от или и с двата пола, демонстрират разколебаването на половите роли в съвременното общество. Всичко това е част от преобразуването и преформулирането на понятията *мъж* и *жена*, знак за необходимостта от предефинирането на понятията *мъжко/женско*, *мъжественост/женственост*.

На въпроса: *Кое според вас е мъжка работа и кое женска работа?*, студентите определят, че тежката работа е за мъжете, а леката е за жените, физическа (мъжка) и деликатна (женска), което в известна степен се прекрива с отговорите на въпроса за качествата на успешния мъж/жена, защото отново се подчертават силата и отговорността на мъжа и съответно слабостта и грижовността на жената. В потвърждение на това са и голяма част от мненията, че мъжът трябва да печели пари и да се грижи за семейството, докато жената трябва да бъде добра домакиня, да гледа мъжа си, децата и същевременно винаги да изглежда добре. От групата на етническите българи към женската работа прибавят и обезпечаването на уюта в семейството, стимулирането и насърчаването на планове и стремежите на мъжа и децата. Представители на същата група смятат, че понякога мъжката работа включва и приготвянето на вечери, защото нерядко мъжете се изявяват като успешни (именно защото не е обичайна практика) и по отношение на готвенето.

Представители на женския пол от славянската група категорично смятат, че няма разграничение между мъжка работа и женска работа. Убедени са, че в семейството всички задължения и справянето с тях трябва да са поделени поравно между двамата партньори. Същите акцентират, че съществува стереотипното мнение за разделение на мъжка и женска работа, но това е модел според тях, който е остарял и неправилен.

Срещат се и отговори, които определят тенденцията за партньорското сътрудничество, което се изразява не в чисто механичното разделение на мъжки, респективно женски задължения, а в изграждането на един удобен бит, за който всеки от двамата партньори допринася с физическия си и интелектуален потенциал.

Заклучителен етап в анкетите представляват 10 ситуации, предложени от авторките, които участниците в наблюдаваните групи трябва да коментират и оценят. Подбраните теми са от сферата на междуличностни отношения (частна сфера): между партньори мъж/жена и между родители и деца.

След анализ на съответната ситуация участниците в анкетата трябва да оценят поведението на мъжа и съответно на жената, като за тази цел за представителите и на двата пола са зададени еднакви възможни характеристики. И те са: *достойно*, *емоционално*, *егоистично*, *кавалерско*, *неискрено*, *несигурно*, *агресивно*. Така ясно се дефинират моделите – мъжки и женски, като съще-

временно се очертават и разликите във възприятията между представителите на различните националности, като същевременно се анализират и езиковите модели, кореспондиращи с поведенческите. Изследват се различни конструкции-модели от разговорната практика, като за тази цел са поставени следните задачи, отнасящи се за всяка ситуация:

1. Синоними на повелителни конструкции.
2. Обръщения и умалителни конструкции с притежателни местоимения.
3. Риторични въпроси.
4. Желателни изречения и речев етикет.
5. Хиперболизация.

Ситуации

След работа при съседите

Ж: Уморена съм. Едвам се прибрах вкъщи. Но успях да приключа с цялата документация по проекта. Ти какво направи?

М: Нищо. Отидох до банката, но закъснях и срещата ми пропадна. Не съм платил и сметките, защото имаше огромна опашка в пощата.

Ж: Браво! И сигурно не си и пазарувал, тъй като нещо ти е било далече или нещо не ти е било точно... Чудя се на акъла си защо още разчитам на тебе?! Цялата ти работа е такава – половинчата!

М: Добре де, какво искаш? Пак ли си яхнала метлата? За какво съм ти виновен?

Ж: Цял живот правиш всичко през куп за грош! Защо само аз трябва да се грижа за децата, за пазара, за къщата...

М: Какво толкова? Готвиш – средна ръка, чистиш – като лисицата с опашката...

Ж: Престани! Очерта се една много „приятна“ вечер. Благодаря ти!

Общото мнение сред анкетираните по отношение на мъжкото поведение в представената ситуация е, че то е егоистично и агресивно, реакциите за жената са, че тя е емоционална, но интересното е, че между представителите на балканската група фигурира и определението агресивно, което е в подкрепа на изградения стереотип женско поведение, недопускащ агресивен тон на жената при всякакъв тип комуникация. Коментарите на представителите на славянската група (мъже и жени) са еднозначни – *не може да живееш на чужд гръб, след като единият партньор дава всичко от себе си, ти също трябва да изпълняваш задълженията си.*

В началото...

М: Здравей! Свободна ли си утре вечер?

Ж: Здравей! Нямам планове. Имаш ли нещо предвид?

М: Искам да те поканя на вечеря. Препоръчаха ми един новооткрит ресторант с рибни деликатеси. Ще ми е приятно да отидем заедно.

(Не много дълга пауза.)

Ж: Добре, в колко часа да се срещнем?

М: Ако предпочиташ, бих могъл да мина и да те взема. Удобно ли ти е към 19.00 ч.?

Ж: Не бих искала да те притеснявам. Няма ли да е по-добре направо да се срещнем?

М: Ти никога не би могла да ме притесниш! За мене ще бъде удоволствие да те взема и ти благодаря предварително, че се съгласи да бъдем заедно утре вечер!

Ж: До утре! Приятен ден ти желая!

М: Благодаря ти! И на тебе – лек ден!

Като контрапункт на ситуацията „След работа при съседите“ се коментира диалогът „В началото...“, за който оценката е, че мъжът е романтичен, владеещ отлично речевия етикет и почти мечтан за представителките участнички в анкетата. Общият коментар е, че в съвременността ни почти няма поведение на такива джентълмени и следователно е рядко срещан и представеният езиков модел. Оценката за мъжкото поведение в случая е кавалерско и достойно, а за жената – емоционално и несигурно.

От кипене до замръзване

Ж: Здравсти! Трябва да поговорим довечера.

М: За какво? Има ли нещо специално?

Ж: За нас... двамата.

М: Много си пестелива. Какво става?

Ж: Ето, пак си агресивен! Веднага искаш да разбереш! Казах ти, довечера ще поговорим спокойно.

М: Виж какво, няма да чакам до довечера! Казвай каквото имаш за казване!

Ж: Добре тогава. Предлагам да си дадем малко почвка и да преосмислим приоритетите си.

М: А-а, такава ли била работата?! Госпожицата нещо се е пренаситила и трябвало да си почине! Занасяш ли ме? Другого ли си срещнала?

Ж: Не говори глупости! Защо трябва да съм срещнала другого? И не смятам, че връзката ни е изчерпана. Няма нищо лошо временно да се разделим и да видим как се чувстваме.

М: Сега остава да кажеш, че може да си останем приятели, нали?

Ж: Разбира се, че трябва да си останем приятели! Толкова неща ни свързват...

М: А сега ме чуй хубаво! Това е краят! Не само че няма да си останем приятели, но не желая да те видя никога повече! Това е... И да не си ми звъннала, когато решиш, че ти е самотно, нещастно и т.н. Разбра ли ме?

Ж: Чакай! Защо приемаш така нещата?

М: Дотук! Никой не се е подигравал с мене, няма да си и ти!

Поведението на мъжа от ситуацията „От кипене до замръзване“ в повечето случаи е оценено като егоистично и агресивно, за жената в случая е присъщо достойното и емоционалното. Но интерес представлява оценката за агресивното женско поведение, което се интерпретира най-вече от представителите на балканската група, че в рамките на добрия тон не се приема жената да ръководи и определя развитието на каквито и да е отношения в личен план, т.е. представителите на тази група за пореден път подчертават подкрепата си за властовата позиция на мъжкото поведение и когато жената претендира за нея, общото мнение е, че това не е естествено.

По мъжки – има си ред за всичко!

Ж: Да не забравиш – планирахме тази вечер да напазаруваме за уикенда, а после да минем при вашите. Ако искаш, направо ме вземи от работа.

М: Добре, но трябва да се организираме бързо, защото нали знаеш – петък е и както всяка седмица, се събираме с момчетата вечерта да играем бридж.

Ж: Не можеш ли да направиш един път изключение? Доста неща имаме да свършим.

М: Няма да започваме пак този разговор! Това е единствената вечер, когато виждам приятелите си, и не мога да им обяснявам, че твоят пазар е по-важен и затова ни пропада срещата. За всичко си има ред, а ти търси грешки в организацията си. Аз нямам вина.

Ж: Излиза, че пазарът е мой, организацията ми е лоша, но твоето никога не се губи. А ако и аз реша да си фиксирам ден от седмицата за среща с приятелките си, какво ще стане?

М: Нищо! Не можеш да си фиксираш вечери и да отсъстваш от къщи! Какво ще кажа на децата – че майка им се забавлява някъде с приятелки?!

Ж: А за тебе може, така ли?

М: Да, мъжът е по-отговорен и няма да наруши с отсъствието си някоя вечер семейната хармония!

Ж: ...

И мъжете, и жените от наблюдаваните групи оценяват поведението на мъжа от тази ситуация като егоистично и агресивно, независимо че има мнение сред анкетираните, че всеки партньор заслужава своята свободна вечер, но когато това е поднесено спокойно, като нещо в реда на нещата. Изненада предизвиква мнението на анкетираните жени от западната група, които се придържат към схващането, че в случая и жената е егоистична. Това е в разрез

с възприетия модел на по-свободни отношения и разбирателство между партньорите в западното общество. Навярно провокацията за тази оценка в случая е въпросът: *А ако и аз реша да си фиксирам ден от седмицата за среща с приятелките си, какво ще стане?*

Реакцията на балканските мъже, свързана с посочената ситуация, излиза от рамките на типичния консервативен модел, защото именно те оценяват положително въпроса на жената защо да няма и тя една свободна вечер. Тук трябва да се отбележи, че основно това са представители на балканските мъже между 20 и 25-годишна възраст, които са запознати добре с различни образци на чужди култури и поведение.

Другата страна на монетата

М: Неловко ми е..., но трябва да ти кажа нещо.

Ж: Слушам те.

М: Трудно е да ѝ кажа, че се разделяме и се изнасям откъщи. Разбери ме правилно – каквото сме решили, така и ще стане. Но сега не е възможно! На жена ми ѝ предстои много важно пътуване, свързано с проект, по който работи повече от година. В момента не мога да я разстройвам. Трябва да се изчака.

Ж: Така ли? Тя не трябва да се разстройва, а аз?! Помисли ли за мене, поне малко? Колко време според тебе аз трябва да чакам? И кога въобще смяташ, че ще е удобно, за да си проведете разговора? Мисля, че никога това няма да стане! Отлагаш, отлагаш и се надяваш някой друг да ти реши проблема и да ти извади горещите кестени от огъня!

М: Стига де! Прояви малко разбиране... Нали трябва да е интелигентно, тактично, без грубости. Все пак доста време съм бил с нея...

Ж: И едновременно и с мене! Не ми се прави на ангел! Събирай си нещата и да те няма! Когато набереш смелост да си решиш проблемите, може да се обадиш. Дотогава не се познаваме!

М: Не ме гони! Ще съжаляваш!

Ж: От днес ще съжалявам само за себе си – колко наивна и лековерна съм била!

Егоистичният мъж в диалога „Другата страна на монетата“ е възприет еднозначно, но в същото време сред представителите-мъже се очертава следната оценка на поведението му – достойно и кавалерско. Тази оценка те я свързват с откритото представяне на истината, че в този момент не е удобно да напусне къщата си, а в същото време оценката за другата жена е, че тя е глупаво емоционална и проявява агресия, с която само влошава създалата се ситуация и рефлектира негативно върху отношенията им. Анкетираните жени оценяват женското поведение в случая като изключително търпеливо и дос-

тойно, защото според тях прекалено дълго тя се е съобразявала с наложения стереотип от страна на мъжа да бъде третата страна в една ситуация, за която изключително виновен е именно мъжкият представител.

Възторжено

М: Момчета, да знаете най-после Я срещнах! Тя е всичко, за което някога съм си мечтал! Висока, стройна, със зелени очи, тъмноруса, а кожата... нямам думи!

Приятелите: Успокой се малко! Ще ти изскочи сърцето! Къде я срещна тази красавица?

М: Запознахме се на един рожден ден. Разговорът се завъртя около едно пътуване на домакина, впоследствие се разбра, че двамата с нея сме почитатели на северните култури – Швеция, Норвегия, Дания, обсъдихме и някои предстоящи концерти и магията стана! След два дена се видяхме отново и ви казвам – това е жената! Готов съм да бъда с нея цял живот и всяка минута! Нищо друго не ми трябва!

Приятелите: Сигурен ли си? Това си е живо обричане! Не мислиш ли, че ще ти омръзне само с нея, макар и не скоро? А ние къде сме? Заедно сме от деца – училището, купоните, първите срещи и разочарования, изпитите, университетът. Да не ни забравиш заради нея!... Май наистина си омагьосан!

М: Смятах, че ще се зарадвате. Пожелайте ми наистина голямото щастие.

Приятелите: Желаем ти го от сърце! А ние сме наоколо – ако искаш, ще се видим.

Един много нетипичен диалог, какъвто е „Възторжено“, предизвиква противоречие в гледните точки на представителите на мъжкия пол в наблюдаваните групи. Част от тях (40%) категорично отричат споделянето за срещите с приятелката си със своите приятели. Логиката е тази, че съкровени неща са имплицитни, мъжки и не е нормално да се обсъждат с други. В случая проявената слабост (по тяхно мнение) дефектира мъжкия, силния модел. За разлика от тях другата част мъже признават, че са изпадали в ситуация, когато са обсъждали своето момиче и дори са искали съвет от близките си приятели. Те смятат, че поведението на мъжа е достойно, искрено и честно.

Почти 100% от анкетираните жени с удовлетворение отбелязват, че трябва да се споделя за любимите хора, и оценяват поведението на мъжете в подобни ситуации като достойно, емоционално и искрено.

Бащи и синове

I.

Бащата: Как мина денят ти?

Синът: Горещ-долу. Малко в повече ми идва вторият проект, но нали ти настояваше да се включа, защото щял да ми отвори не знам какви си пътища за

бързо кариерно развитие. А въобще не си представяш, че освен работа, кариера и пари има и личен живот – като срещи с приятели и т.н.

Бащата: Отлично си представям личния живот! Независимо че според тебе аз съм вече някаква машина без чувства или по-скоро вкаменелост, която нищо не разбира от живия живот, мога да ти кажа, че дълбоко грешиш! Въпросът е друг – да успееш да си независим!

Да се докажеш и да се занимаваш с това, което ти е интересно, да избираш това, което ти харесва, защото всичко е много кратко и няма време за експерименти и заблуди. Ти, за съжаление, нямаш ясно очертани цели!

Синът: А ти имал ли си на 23 години? Това е нереално!

Бащата: Аз знаех точно какво искам и мисля, че съм го постигнал. Не забравяй, че ти тръгваш от една много по-добра база, отколкото аз имах – условията, при които живееш, бяха мечта за мене!

Синът: Добре! Ясно е, че всеки трябва да си извърви пътя – и на победи, и на падения, на успехи и на грешки. Не можеш да решаваеш кое е по-добре за мене. Разбери, че аз не съм твоето копие!

Бащата: Грешката ми е, че искам да те предпазя и да те науча на добрия опит. Прав си, всеки трябва сам да извърви пътя си!

Този цикъл ситуации кореспондира с ясно очертани стереотипи на поведение родители–деца, където трудно се появяват изненадващи коментари, защото тези модели на поведение са заложени от най-ранна възраст. Тук се има предвид, че носителите на съвременното мислене, а именно младите хора, колкото и да са привърженици на новото, почти изцяло са подчинени на тези изградени поведенчески модели – например много трудно младият турчин ще застане срещу думата на баща си или представителите на славянската група ще пренебрегнат установената властова позиция на майката.

II.

Майката: Как ти мина денят, моето златно момче?

Синът: Добре. Малко се понапрегнах, защото двете ми срещи съвпаднаха по време, но се оправихме – на едната отидох аз, а на другата – един колега. Обади ми се, че са подписали договора и това беше много важно.

Майката: Браво, маме! Никога не съм се съмнявала в тебе и никой си няма такова умно, добро и талантливо дете!

Синът: Е-е, стига де, майко! Като започнеш да ме хвалиш, няма спиране!

Майката: Така е, така е! Но ти не се оценяваш, както трябва. Имаш толкова ниско самочувствие! И за това определена вина има твоята приятелка. Как пък веднъж не те оцени какъв кавалер си, колко си тактичен и внимателен, какво благородно сърце имаш?! Тя може да има само претенции по отноше-

ние на тебе, а тя самата какво е? Едно нищо! Едно голямо нищо! Погледни и родителите ѝ – същите са като нея...

Синът: Прекали! Знаеш, че връзката ни е сериозна и тези думи са абсолютно излишни. Държа много на нея! Смятам скоро да ѝ предложа да се оженим.

Майката: Чакай, че ми става лошо!... Подай ми чаша вода. Моля те, детето ми, само да не бързаш! Огледай се хубаво. Има много по-стойностни момичета от нея. Ти ли си най-глупавият и да се обвързваш без време. Кой се жени в днешно време? Поживей с нея без брак и ще я видиш..., тя една закуска не може да ти направи!

Синът: За тебе никоя няма да е достойна за сина ти. Достатъчно! Повече няма да те слушам! Излизам!

Майката: Добре, довечера, като се успокоиш, пак ще поговорим. Ще те чакам, маме!

В противовес на мъжкия диалог между бащата и сина се явява почти сладникавата ситуация, в която участници са майката и златното синче. Лека ирония придружава оценката за поведението на майката, чийто фокус е единствено синът ѝ, за когото няма достойна партньорка, а той е най-добрият и най-талантливият. Независимо че синът опонира на мнението на майка си и се бори за признаване на собствения си избор, в крайна сметка анкетираните коментират, че той приема в голямата си част, рано или късно, нейната преценка и синхронизира вижданията си с нея.

III.

Дъщерята: Мамо, утре съм ГО поканила на кафе вкъщи, така че ще можеш да го видиш.

Майката: Добре, най-после ще се запознаем с момчето. С какво да ти помогна – да направя кекс или нещо друго?

Дъщерята: Не, не се притеснявай! Ще взема някакви сладки, бонбони, малко ядки и сок. Напълно достатъчно е.

Майката: Е, bravo! Какво ще си помисли момчето – че не можем да направим нищо домашно, че сме мързеливи и предлагаме купени сладки?! Тези неща са важни, от първите впечатления за един дом зависи много!

Дъщерята: Моля те, не прекалявай! Да не би да живеем в миналия век – ако не държи на мене и не е разбрал каква съм, с домашни кексове ли ще формираме мнението му?

Майката: Виж, моето момиче, може да ти се струва странно, но едно е да поднесеш кафето с парче сладкиш, друго е да си хапвате сладките от картонена кутия, като че ли сте в двора на университета. Може би ще разбърквате захарта в кафето си и с пластмасова лъжичка, все едно сте на пикник в гората?!

Детайлите са важни и колкото по-рано разбереш това, толкова по-лесно и естествено ще ти се получават нещата. Ти си домакинята, от тебе зависи каква атмосфера ще създадеш и ще поиска ли пак да дойде на гости. Или след малко ще се извини, че има неотложна работа и трябва веднага да си тръгне, за да не се върне никога повече. Нали това е и ролята на жената – да направи приятна всяка среща, за да има следваща.

Дъщерята: Страхотна лекция, която съм слушала поне сто пъти! Абсолютно си права, но все пак, за да се получи естествено, трябва да тръгне от мене и от моите сетива. Не мислиш ли?

Да си старателна, внимателна и естествена – това е съветът на майката към дъщеря ѝ, *изпипването на детайлите ще доведе до желаната цел – партньора, който си е избрала*. По принцип дъщерите се съобразяват с майките си и в случая проявата на излишно инакомислие вреди на младата жена. Затова и моделът, наложен от майката, се възприема почти веднага, без особена съпротива.

IV.

Бащата: Как си, момичето ми?

Дъщерята: Много добре, тате! Много ти благодаря за материалите, които ми изпрати. Без тях нямаше да се справя на контролното.

Бащата: За мене винаги е удоволствие да ти помагам, особено когато виждам старанието ти и отличните резултати! Е-ех, да можеше брат ти да прилича малко на тебе! Колкото радости имаме с тебе, толкова проблеми с него! Неспасяем случай!

Дъщерята: Недей така! Все пак е момче! Повече му се излиза, по-малко ходи на лекции. Какво толкова? А колко по-лесно си взема изпитите? Аз трябва да чета два дена за нещо, за което той е готов от един прочит. Малко са ти завишени изискванията към него. Я попитай мама дали мисли като тебе? За нея той е златното дете вкъщи!

Бащата: Майка ти... За нея слънцето е брат ти! Каквото и да направи, винаги го оправдава. Не вижда колко е безотговорен, без мисъл за никакви планове и развитие. Едни забавления са в главата му! Сега най-новото е, че ще излиза на квартира да живее с приятелката си. Нека живеят, но кой ще му завърши образованието?

Дъщерята: Тате, ще те попитам нещо. Какво ще кажеш, ако и аз с приятеля ми се изнесем на квартира? Вече никой не се жени и е нормално да се живее без брак.

Бащата: Какво говориш?! Да заживеете с някакъв си без брак?! Това е изключено! Просто забрави!

Дъщерята: А как може за брат ми?

Бащата: Това е друго! Той е мъж! При момичетата е различно.

Дъщерята: А ако беше баща на приятелката му, така ли ще разсъждаваш?

Бащата: Да, но съм твой баща, нейният – да му мисли!

Дъщерята: Значи всичко е въпрос на гледна точка!

Възприет много добре, вероятно не и често срещан, е диалогът между любимата дъщеря и нежния татко. При коментарите, особено от страна на представителките на славянската и западната група, поведенческият модел на този тип баща е особено желан и предпочитан. Интересни са мненията за отношенията балкански баща – дъщеря, които са изградени на основата на мълчаливото разбирателство и топлина, без емоционално афиширане.

КОРЕЛАЦИЯТА ПОВЕДЕНИЕ : ЕЗИК

1. Синоними на повелителни конструкции

Около 75% от анкетираните студенти (м) предлагат конструкции с още по-засилена категоричност, например на израза *Това е край!* е предложен синонимът *Всичко свърши!*; *Аз съм дотук!*; *И да не си ми звъннала повече!* – *Да не си ме потърсила повече!*; *Никога не ми се обаждай повече!*; *Не можеш да отсъстваш от къщи!* – *Изключено е да те няма вкъщи!*; *Трябва сам да извървиш пътя си!* – *Изпитай всичко на собствената си глава!*

Противоположна тенденция се налага в отговорите на анкетираните студенти (ж), които предпочитат формите с по-слаба повелителност и заповедност, като: *Нека да си дадем малко почивка!* – *Може би трябва да си дадем малко почивка!*; *Трябва да си останем приятели!* – *Надявам се да си останем приятели!*.

Но фигурират и отговори, при които е налице силна категоричност, даже агресивност, която не е обичайна за женския езиков модел: *Не ми се прави на ангел!* – *Не ме разигравай повече!*; *Събирай си нещата и да те няма!* – *Вън, махай се от очите ми!*.

2. Обръщения и умалителни конструкции с притежателни местоимения

За женския езиков модел са типични нежните, на места дори сладникави, обръщения по отношение на близки хора. В това отношение представителите и на славянската, и на балканската група споделят еднакви с носителите на българския език обръщения и умалителни конструкции – *сине мой, дъще моя, злато мое, цвете мое; синчето ми, момичето ми, сърчицето ми; златното ми детенце, душичко, миличко, бебчо* и много други. С използването на този тип конструкции, като непредставители на властовата позиция, жените нарушават утвърдения еталон, като смятат, че по този начин директно се изразява дадена привързаност и открито отношение. От друга страна, това води до естественото потвърждение на теорията за по-емоционалната същност на представителите на женския пол.

Този тип обръщения не са особено характерни за мъжкия езиков модел. Анкетираните представят микродиалози, примери с обръщения при диалог между близки. При анализа прави впечатление отсъствието на т.нар. нежни обръщения и по-скоро се подчертава дистанцираността или сериозността на мъжа, чиято роля е водеща в диалога. Това напълно съответства на концепцията, че силовата роля е мъжката, която е еталон за норма в публичното, а и в частното пространство.

3. Риторични въпроси

Наблюденията сочат, че риторичните конструкции като изразител най-общо на несигурност, на желание за потвърждение на дадена теза, оглеждане за съгласие/несъгласие в диалог са типични за женското поведение, което неминуемо се възпроизвежда в съответстващия езиков модел. Това е и предпоставка за високата фреквентност на употреба на тези конструкции.

От анализа на анкетите става ясно също така, че и представителите (м) от областта на културата, изкуството и хуманитаристиката като цяло предпочитат използването на този тип фрази – *Не трябва да се разстройвам, така ли?; Съгласен си с мене, нали?; Това трябва да е и моето мнение, не мислиш ли?; Прав ли съм?; Не е ли така, кажи?*

4. Желателни изречения и речев етикет

И двата езикови модела (мъжки и женски) включват речеви етикетни единици от социокултурната традиция на наблюдаваните националности. В частното пространство като количество речевите етикетни единици са по-употребявани от жените, за разлика от публичното, където са сведени до минимум спрямо етикета за съответната сфера на общуване. В ситуация, когато е естествено да се каже: *Довиждане! Приятен ден!* В много от случаите се прибавят и *Желая ти всичко хубаво!, Да ти е хубав денят!, Лека работа! Успешен ден!*, с което се очертава известна многословност и на моменти би могла да се възприеме като отегчителна. Обратно, за мъжкото говорене е характерна лаконичността и пестеливостта при употребата на желателните конструкции, което се обяснява с тежестта (силата) на позицията, която заемат в обществото, независимо дали се има предвид публичната или частната изява.

В синхрон с женското многословие при поздрав с близки хора може да отбележим следните елементи: честото махане с ръка, протягане на ръце като за прегръдка, които често се придружават от следните вербални формули, наситени с разнородни междуметия: *Ох, колко се радвам, че си тук! Толкова е хубаво да те видя пак! Е-е-е, най-после се срещнахме!* – нещо, което рядко може да се види в мъжкото етикетно поведение. Мъжът ще предпочете краткия поздрав, съпроводен с усмивка и ръкостискане.

5. Хиперболизация

Хиперболизацията е средство, с което говорещият цели привличане на вниманието върху определен факт, както и понякога да създаде преувеличена представа. М. Цветкова обособява две групи разговорни хиперболи: количествени (*сто пъти*) и качествени (*умрях от яд*). Като средство за изразяване на количествена хипербола се използват почти всички части на речта – съществителни, прилагателни, числителни, местоимения, глаголи, наречия. Най-често за обозначаване на извънредно голяма честотност и повторителност на определено действие говорещият прибегва до употреби на пространствени и времеви наречия като *постоянно, непрекъснато, вечно, винаги, никога* и пр. или прилагателни имена като *цял*. Числителните и количествените съществителни винаги са кръгли числа – *100, милион, куп, камара* и под. От местоименията най-висока честотност се забелязва при обобщителните – *всеки, всичко*, отрицателните – *никой, никакъв, нищо*.

Авторката обвързва качествените разговорни хиперболи най-вече с проява на негативни емоции и реакции от страна на говорещия. Средствата, които служат за изразяване на качествени хиперболи, са най-често глаголите *умирам, падам, полудявам, побърквам се*, а също и устойчиви словосъчетания като *изпадам в ужас, получавам удар, става ми лошо*. В устното общуване почти безизключително тези глаголи се употребяват в минало или бъдеще време. В повечето случаи хиперболизациите целят не толкова преувеличаване, колкото привличане и задържане на вниманието на събеседника. Затова има и толкова широко приложение в устната практика (Цветкова, 1998).

Като един от маркерите на спонтанните езикови съобщения, хиперболите функционират в речта на представителите и на двата пола. Анализът показва, че процентът хиперболи в съобщенията при славяните (ж) е по-висок в сравнение с другите анкетираните, като естествено се отчита и провокацията на предложената тема за дискутиране. Тук се има предвид до каква степен тонът на дискусиата позволява споделянето на емоционалните оценки на съответния студент пред групата колеги, както и мястото и времето на съответното обсъждане.

ЛИТЕРАТУРА

- Бовоар, С. (1994). *Вторият пол*. София: Колинс-5.
Бок, Г. (2001). История на жените и история на пола: аспекти на международен дебат. *Демократически преглед*. (с. 223–247).
Бурдийо, П. (2002). *Мъжкото господство*. София: ЛИК.
Воденичаров, П. (1999). *Език, пол и власт: дискурсен анализ на българските модернизации (30-те и 60-те години)*. Благоевград: БО-АСО.

- Воденичаров, П. (2001). Борба срещу мъжествеността в комунистическата държава? (Тя се влюби в мене, може би и аз се влюбих в нея...). *Тя на Балканите*. Благоевград.
- Гаврилова, Р. (2001). Жени в градовете, деца в селата. *Тя на Балканите*. Благоевград.
- Гаврилова, Р. (2001). Между частното и публичното: българските жени през XIX век. *Граници на гражданството: европейските жени между традицията и модерността*. София. с. 98–108
- Даскалова, Кр. (1999). Феминизъм и равноправие в българския XX век. В: *Майки и дъщери* (с. 80–105). София.
- Даскалова, Кр. (2001). *История на жените, феминизъм и рамките за тяхното осмисляне. Теория през границите* (с. 28–58). София: ПОЛИС.
- Димитрова, Сн. (2002). *Тялото. Жените и мъжете в миналото XIX–XX век* (с. 19–33). Благоевград.
- Каталан, З. (1999). Мълчанието като дискурс и дискурсът на мълчанието. В: *Майки и дъщери* (9–25). *Поколения и посоки в българския феминизъм*. София: ПОЛИС.
- Кирова, М., Славова, К. (2010). *Идентичности в преход: род, медии и популярна култура в България след 1989 г.* София: ПОЛИС.
- Колева, Д. (2001). Мъжки работи, женски истории: проблематичността на опита и гледната точка на жените през погледа на устните истории. *Тя на Балканите*. Благоевград.
- Личева, А. (2001). Теоретизация върху женския глас: философия и основания. *Теория през границите* (с. 169–183). София: ПОЛИС.
- Мухарска, Р. (2001). Род и език. *Теория през границите* (с. 105–121). София: ПОЛИС.
- Скот, Д. (2005). *Ехо-фантазия. История и конструирането на идентичността*. София: ИК СемаРШ.
- Цветкова, М. (1998). Хиперболизация в българската разговорна реч и в средствата за масово осведомяване – цели, средства, възприемане. *Проблеми на българската разговорна реч*. (2), с. 158–168. Велико Търново.
- Bourdieu, P. (1980). Ce que parler veut dire. Intervention au Congres de l'AFEf, Limoges, 30 octobre 1977, parus dans *Le francais aujourd' hui* (41), mars 1978, 4–20; *Repris dans Questions de sociologie*, Les editions de Minuit, 95–112
- Butler, J. 1989. *Gender Trouble: Feminist and Subversion of Identity*. New York: Routledge.

GENDER AND LANGUAGE. BEHAVIORAL AND LANGUAGE MODELS

Abstract. This paper discusses the relations between gender, behavior and language, and the possible differences in female and male use of language. The first chapter contains the theoretical perspectives of the gender studies, women's and gender history, where the interaction between the body and the language is given focus to. The second half looks into the results of the survey carried out among foreign students of Sofia University. The analysis is focused on some linguistic and behavioral characteristics specific for student groups of Slavic, Balkan, Western and Eastern origin. Some of the observations contained herein, together with other perspectives on gender and language, are the subject of a larger study, namely *Innovative research. Gender and Language. Behavioral and language models* (forthcoming).

Prof. Elena Hadzhieva, PhD

✉ Sofia University „St. Kliment Ohridski“
15 Tsar Osvoboditel Blvd.
1504 Sofia, Bulgaria
Email: e_hadj@abv.bg

Assist. Prof. Assia Assenova, PhD

✉ Department of Slavic Studies
Sofia University „St. Kliment Ohridski“
15 Tsar Osvoboditel 15, 118
1504 Sofia, Bulgaria
Email: assia_assenova@abv.bg
Tel: 0886838696